

Prevođenje na latinski i ilirski jezik za film *Illyricum*

(*Illyricum*, film, 2022; režija: Simon Bogojević Narath)

Uvod

U svijetu sedme umjetnosti naići ćemo na izmišljene jezike – poput klingonskog, ali za stvaranje riječi na takvim jezicima nije potrebno lingvističko predznanje, niti postoje stručnjaci koji bi mogli osporiti valjanost nekog oblika. Drukčije je s filmovima na klasičnim jezicima, koji su doduše vrlo rijetki, ali se ipak povremeno pojave, kao *Pasija Mela* Gibsona ili *Sebastijan* Dereka Jarmana. Filmova pak na slabo posvjedočenim jezicima poput ilirskog gotovo da i nema, tako da povijesni film *Illyricum* redatelja Simona Bogojevića Naratha možemo smatrati zaista iznimnim ostvarenjem. U radu na tom filmu prevođenje tekstova na latinski i ilirski bilo je izazov za sve prevodioce, ali ne jedini: nakon prijevoda, sljedeći zadatak bio je uvježbati glumce da izgovaraju tekst tako da zvuči prirodno, što nije nimalo jednostavno ako uzmemo u obzir da neki od njih nikad nisu učili latinski. Ovdje ćemo prikazati načela kojima smo se vodili u prijevodu na latinski (Iva Bidjin Laura, Petra Matović) odnosno ilirski (Ranko Matasović) te ukratko opisati rad s glumcima.

Prijevod na latinski

Kod prevođenja na latinski naša su osnovna načela bila:

- upotrijebiti oblike i konstrukcije koji su zaista posvjedočeni u latinskom
- prednost dati oblicima i konstrukcijama posvjedočenima kod autora koji su živjeli u vrijeme kad se odvija radnja filma (37. pr. Kr.) ili nedugo prije ili poslije njega
- prednost dati oblicima i konstrukcijama posvjedočenima u djelima koja su bliska govornom jeziku, kao što je rimska komedija.

Naravno da nije bilo uvijek moguće držati se ovih načela, ali držale smo ih se kad god je to bilo moguće. Riječi i konstrukcije tražili smo pomoću digitalnih baza *Logeion* i *Perseus* te je bilo lako ustanoviti gdje je i kad nešto zabilježeno. Navodimo

ovdje nekoliko primjera. Ako nije drugačije navedeno, citati i natuknice preuzeti su iz Lewis-Shortovog rječnika u bazi *Logeion*.

Pitanje „Sjećaš se kako je onaj seronja Eumolpo loše kuhao?” prevedeno je *Meministin' cacatum Eumolpum, coquum pessimum?* Oblik *meministin'* nalazi se u komediji (*meministin' asinos / Arcadicos mercatori Pellaeo / nostrum vendere atriensem?* Plaut. *As.* 335–6; *Meministin' me esse gravidam*, Ter. *Haut.* 625; *meministin', olim ut fuerit vestra oratio?* Ter. *Phorm.* 225). Iako bismo uz glagol *memini*, *meminisse* mogli očekivati genitiv sjećanja, ovdje je upotrijebljen akuzativ, opet po uzoru na komediju (*suam quisque homo rem meminit*, Plaut. *Merc.* 5, 4, 51; *praecepta facito ut memineras*, id. *Mil.* 4, 4, 1; *officium suum*, id. *Trin.* 3, 2, 71) te Vergilija (70–19. pr. Kr; *numeros*, Verg. *Ecl.* 9, 45) te na Cicerona koji je umro tek nekoliko godina prije radnje filma (106–43. pr. Kr; *omnia meminit* Cic. *Acad.* 2 (*Luc.*), 33, 106; *Cinnam memini*, id. *Phil.* 5, 6, 17). „Seronja Eumolpo” u našem je prijevodu postao *cacatus Eumolpus*, „usrani Eumolpo”, a umjesto akuzativa s infinitivom kojim bi trebalo prevesti „kako je loše kuhao”, slijedi apozicija *coquum pessimum*, „prelošeg kuhara”. To nam je omogućilo da iskoristimo particip *cacatus* od *caco*, 1. koji se pojavljuje kod Katula (84–54. pr. Kr; *pleni ruris et inficetiarum / Annales Volusi, cacata charta*. Cat. 36), te imenicu *cōquus*, -i, m. koja je vrlo česta kod Plauta (npr. Plaut. *Pseud.* 3, 2, 11; Ter. *Eun.* 257).¹ Kod Plauta se ukupno deset puta (npr. *Amph.* 792) pojavljuje i izraz *pro Iuppiter* kojim smo preveli „tako ti Jupitera”.² Za izraz „Disa mu” potvrda se nalazi nešto kasnije, kod Stacija (40–96. po. Kr.) u stihu *per Ditem iuro dulcesque tenebras* (Stat. *Theb.* 11.621), te je od njega preuzeto *per Ditem*. Valja istaknuti da rimska književnost koja nam je sačuvana ipak generalno pripada višem registru od svakodnevnog govora vojnika, te je bilo neizbježno da naš prijevod povremeno zvuči za nijansu profinjene od redateljevog originala, primjerice sintagma „vukojebina Ilirik” prevedena je kao *maledicta barbaria Illyrica*, no smatrale smo to boljim i autentičnijim rješenjem nego da izmišljamo sasvim novu riječ.

Poseban izazov bio je karakterizirati likove kroz govor. Redatelj je već sam dao do znanja da će to biti potrebno u slučaju Ilira Volsusa, čiji loš latinski nije bilo teško prevesti: „Brod od moje pleme u proljeće zaplijenilo Rimljani. Za rat.” postalo je *Vere navem tribus mei Romani capere. Ad bellum*. Nešto izazovniji slučaj bio je Grk Leonida, koji je za razliku od vojnika učen i sofisticiran, a možda pomalo i izvještačen i pretenciozan. On redovito koristi negaciju *non* uz konjunktiv, npr. kad kaže „Ne prilazi više stolcu!”, prijevod glasi *Sellam non adeas. Non* umjesto *ne* potvrđeno je u latinskom kod pjesnika (*vos quoque non caris aures onerate lapillis ... Munditiis capimur: non sint sine lege capilli*, Ov. *Ars Am.* 3, 129; id. *Pont.* 1, 2,

¹ Zabilježena je i imenica *cacator* (CIL IV 8899), ali čini se da njezino značenje nije toliko negativno.

² Od ukupno 22 pojavnice u rimskoj književnosti: <https://artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/Latin/query?report=concordance&method=proxy&q=pro%20iuppiter&start=0&end=0>.

105; *non Teucros agat in Rutulos* Verg. *Aen.* 12, 78; *non etiam sileas*, Hor. *Sat.* 2, 5, 91) te je Leonida tim detaljem prikazan kao ljubitelj rimske poezije.³

Kako bi karakterizacija likova kroz govor došla što više do izražaja, važno je bilo glumce dobro uvježbati u izgovoru što je, osim zbog nepoznavanja jezika, bilo izazovno i zbog kratkog vremena predviđena za uvježbavanje. Tako je poduka iz latinskog jezika trajala ukupno dva do tri tjedna. Budući da nije bilo predviđeno da itko od nas filologa odlazi na set, a nekima od glumaca ovo je bio prvi susret s latinskim jezikom, najprije je dogovoreno snimanje audio zapisa u kojima je čitav tekst pročitao pravilnim izgovorom. Potom je uslijedilo uvježbavanje glumaca, što uživo sa zagrebačkim glumcima, što, zbog koprodukcije, putem *online* sastanaka. Najprije smo tekst prolazili tako da smo učili značenja latinskih riječi i pojašnjavali strukturu rečenice koja je odudarala od hrvatskog prijevoda, kako bi glumci znali što točno govore latinskim te kako bi, temeljem toga, kasnije mogli raditi svaki na svojoj interpretaciji samostalno i s redateljem na setu. Tu je osobita pozornost posvećena pravilnom naglašavanju latinskih riječi, ali i razlikama u izgovoru različitih uloga, a s obzirom na razlike u samome tekstu. Tako je ideja bila da primjerice prosječni vojnik govori nešto brže i katkada uz naznaku naglaska karakteristična za određenu regiju kojoj pripada podrijetlom, dok je primjerice publikan, koji je u govoru čist, a tekst mu prati strukturu rečenice autora klasičnog razdoblja, trebao svoj tekst i stilski uvježbati tako da djeluje pomalo umjetno, sterilno i izvještačeno, a istovremeno i napuhano, bahato i razmaženo. Njegova je uloga ujedno bila i najzahtjevnija zbog najdužih rečeničnih perioda koji su, nažalost, u završnoj verziji zbog produkcijskih razloga morali biti skraćivani ili čak izbacivani. I uloga Volsusa, iako na prvi pogled jednostavna, nosila je svoje zahtjeve po pitanju uvježbavanja pogrešaka koje su trebale djelovati prirodno i biti usklađene kako sa strukturom latinske rečenice, tako i s izgovorom ilirskog jezika koji je njemu prema ulozi materinski.

O „ilirskom” jeziku u filmu *Illyricum*

Prvo valja reći da ilirski jezik nije moguće pouzdano rekonstruirati, te da nikada ne ćemo znati kako je on zvučao. Stoga ga za potrebe filma *Illyricum* ja nisam rekonstruirao, nego sam ga izmislio na način da ne proturječi tome kako je taj jezik doista mogao izgledati. Na ilirskom jeziku nije sačuvan ni jedan tekst. Iako su bili okruženi pismenim narodima, Grcima i Rimljanima, Iliri iz nekog razloga nisu pisali na svom jeziku, ili arheolozi još nisu kopali na pravom mjestu da bi pronašli njihove natpise. Jedino što je sačuvano na jezicima ili dijalektima rimskoga Ilirika su osobna imena, koja nisu rimska, a zabilježena su na rimskim nadgrobnim natpisima (koji

³ Nalazi se i u kasnom latinitetu, npr. kod Grgura Turskog. Takvu upotrebu osuđivao je Kvintilijan, što znači da je morala biti prilično česta (*qui tamen dicat pro illo Ne feceris, Non feceris, in idem incidat vitium, quia alterum negandi est, alterum vetandi*, Quint. 1, 5, 50).

su pisani latinskim jezikom). Osim toga ima i nešto predrimskih toponima koje spominju antički autori i nekoliko glosa koje oni pripisuju „ilirskome”. Međutim, imamo razloga vjerovati da se iz nekog ilirskog dijalekta ili jezika koji se govorio u rimskom Iliriku razvio albanski jezik. A albanski je indoeuropski jezik, srodan hrvatskom, latinskom ili grčkom. Stoga, budući da indoeuropski prajezik možemo prilično pouzdano rekonstruirati, a albanski znamo, možemo pretpostaviti da je ilirski bio idiom otprilike po razvitku podjednako udaljen od indoeuropskoga i albanskoga. Ono što također znamo su glasovni zakoni prema kojima se albanski jezik razvio iz indoeuropskoga, pa možemo pretpostaviti određen stupanj razvitka koji bi bio pripisiv ilirskom jeziku. To je ono što sam ja za potrebe filma napravio, doduše s puno mašte i intuicije. Kada slušate „ilirske” riječi u filmu *Illyricum*, one donekle podsjećaju na albanski, i mislim da barem neke od njih govornici albanskoga mogu prepoznati: primjerice, u albanskom je „čovjek” *njeri*, a u „ilirskom” *neris*, „kći” je *bijë*, a u ilirskome *bilia*, „voda” je *udnijan* (albanski *ujë*), „oko” je *tsi* (albanski *sy*), „vuk” je *ulkas* (albanski *ujk*), itd. Neke su riječi međutim sličnije rekonstruiranim indoeuropskima nego albanskima, npr. „brat” je *brater* (albanski *vëlla*), „vojska” je *tuta* (albanski *ushtri*), itd. Iz antičkih je izvora poznato svega nekoliko „ilirskih” riječi, među kojima je riječ za „pivo”, *sabaium*, što sam, naravno, iskoristio u filmu.

Sastavljajući ilirski fonološki sustav, pazio sam da sadrži glasove koji su doista mogli postojati u praalbanskome, ali i glasove koji glumcima ne će biti preteški za izgovor; među fonemima „ilirskoga” jedino /dz/ ne postoji u hrvatskome, a odgovara albanskome /dh/ i indoeuropskome *g' (primjerice u vezniku „i”, koji je u albanskome *dhe*, a u „ilirskome” *dze*, od indoeuropskoga *g'e). Sve sam dijaloge u filmu prethodno snimio, kako bi glumci lakše naučili izgovarati ilirske riječi te da bi pogodili mjesto naglaska i intonaciju. Pogledavši film mogu samo reći da su se glumci odlično snašli te da „ilirski” zvuči vrlo spontano i uvjerljivo.

*Iva Bidjin Laura
Ranko Matasović
Petra Matović*